

УЗУС, НОРМА, КОДИФИКАЦИЯ

USAGE, NORM, CODIFICATION

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ И СЪВРЕМЕННИ ПРЕВОДИ:
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ЮРИДИЧЕСКИ ТЕКСТ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Марияна ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

Институт за български език – БАН
E-mail: tzibran@abv.bg

HISTORICAL SOURCES AND MODERN TRANSLATION: THE MEDIEVAL JURIDICAL
TEXT IN BULGARIAN

Mariyana TSIBRANSKA-KOSTOVA

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
E-mail: tzibran@abv.bg

ABSTRACT: The article aims at sharing some of the philological challenges in the translation of the Procheiros nomos (872–879) into modern Bulgarian. The Byzantine legal code has never been entirely translated for juridical or philological purposes. The research upon its Slavonic reception could be conducted on the base of the earliest Southern Slavic copy kept as the 55th chapter of the Ilovitsa kormchaya from 1262. The article demonstrates the thematic richness of the source, not only the predominant subjects of civil, family and criminal law, but some “hidden fields”, as the three regulations of hiring a ship to carry goods; the terminological variety according to every specific field; examples of traditional terms and occasional word uses. The author relies on the personally processed text of the full Prochiron of 40 titles from the Ilovitsa copy. The article points the translating work as a part of the modern scholarly paradigm in the digital era. Also, it states that it will be satisfying enough if the text is put in a complex network dependence on the Greek original, the Old Slavonic interpretation, the existent English translation by E. H. Freshfield from 1928, other translated fragments in different languages, together with the permanent consulting on encyclopedic and linguistic dictionaries of classical and modern languages, that is to say, to the big number of Juridical and the Linguistic views.

KEYWORDS: Prochiron, Ilovitsa kormchaya, Greek-Slavonic Medieval Law Texts.

Една от основните цели на съвременната хуманитаристика е да се съхрани и задълбочи историческото знание от различни области. Славянското ръкописно наследство от епохата на Средновековието е такава значима област на знанието, която активно се подлага на нови, публично достъпни форми за популяризиране – дигитализация на ръкописи, електронни публикации на оригинални наборни текстове, речници, чрез които се събира словното богатство през вековете и се проучва езикът, инструментът посредник за достъп до средновековното писмено наследство. В тази палитра от възможни дейности се нарежда и актуалната задача да се превеждат на съвременни езици гръцки, латински и старобългарски (старославянски) източници. Излишно е да се подчертава, че подобна езикова адаптация е неизбежна утилитарна необходимост както за образователни и учебни, така и за научни цели.

Сравнително малко са преведените на новобългарски език средновековни правни паметници и текстове. Днес преводът на Н. Благоев на византийската *Еклога* (1932) се е превърнал в настолна книга за българския историк на правото, юрист или филолог, макар че *Еклогата* може да се ползва, ако не в гръцкия си оригинал, то например на немски или руски, при това в няколко издания (Burgmann, 1983; Липшиц, 1965; Шапов, 2011 с разгърнат коментарен текст). Такъв е случаят със *Земеделския закон*, който също има български преводи (Оджаков, 1892, с. 3–15 по преписа в така наречените *Книги законные*; Цанкова-Петкова, Тивчев, 1960, с. 208–220; Ангелов, Тивчев, 1970, с. 70–76). Нуждата от овладяването на юридическото знание в диахрония и престижността даден класически текст да звучи на роден за изследователя език, доведоха до появата на новобългарски преводи на важни образци на римското и византийското право, за които дори няма данни да са били преведени в Средновековна България. Такива примери са известната сред западното християнство комбинация на

Мойсеевото петокнижие с извадки от римското право в така наречения *Lex Dei (Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum)* – Костова и др., 2009) или преводът на византийския *Морски закон* (Паев, Георгиева, 2013). По традиция подобни преводи се правят било от езика на оригинала, било от готов превод на друг език или комбиниране на двата подхода.

В настоящата статия ще обърна внимание на филологическата работа при превод на средновековен юридически текст, като за пример си послужа с паметника, известен на гръцки език под името *Πρόχειρος νόμος* (от *πρόχειρος* ‘подръчен, който е под ръка‘; оттук *Прохирон*), а на славянски като *Закон градски*. Появата на *Прохирона* в самата византийска традиция е спорен въпрос, но обикновено се датира между 870–879 г., при съуправлението на император Василий I Македонец и синовете му Константин (починал 879 г.) и Лъв, бъдещия император Лъв VI Мъдри (886–912)¹. Той е проява на императорската юрисдикция на македонската династия, следователно е имал висок престиж, но едновременно с това е притежавал практическата функция на ръководство, учебно пособие за съдебната власт, основано на *Corpus juris civilis* на Юстиниан Велики (527–565) и отделни извадки от Новелите на император Василий I. *Прохиронът* се радва на широка популярност през Средновековието и Новото време. Той става градиво за нови юридически компилации и в самата византийска традиция се появяват *Ecloga ad Prochiron mutata*, *Prochiron auctum*, *Prochiron legum* и др. (Freshfield, 1928; 1931). Известен е в арабски превод (Pahlitzsch, 2007). Първото писмено свидетелство за съществуването на пълен славянски превод на *Градския закон* е *Южнославянската кормчая* с тълкувания и нейният най-ранен представител *Иловичката кормчая* от 1262 г. (нататък *ИК*), където е поместен като 55-а глава (Петровић, 1991, f. 267v–327v; в *Църковнославянската печатна кормчая* от 1650 – 1653 г. е оформен като 49-а глава). Текстовата история на славянския превод е заплетена, с редица неизяснени моменти, и въпреки наложени мнения и дори постулати в славистиката, и до днес точната му атрибуция и локализация не са установени категорично. На тези проблеми от досието на славянския текст обаче тук няма да се спирам. Известни са редица случаи в славянския свят и на Балканите от по-късна епоха за използване на *Прохирона* и адаптация на неговите норми. Доказано е влиянието му в така наречената Румънска учебна книга, поръчана от молдовския княз Василие Лупу (1634–1653) и отпечатана през 1646 г., в която се съдържа също румънски превод на *Земеделския закон (Cartea Românească)*, 1961). Забележително в края на XVIII – началото на XIX в. за нуждите на сърбите във Войводина се прави сръбски превод на *Шестокнижието* на Константин Арменопул от 1345 г., наречено „гръцката правна Библия“, за което *Прохиронът* е основен източник (Abramović, 2001). В началото на XVII в. в Литовска Русия *Прохиронът* е преведен на „прост език“ (Щапов, 1977, с. 57; Живов, 2001, с. 242).

Основният гръцки текст, по който се извършват разностранните изследвания върху този византийски правен свод в световен мащаб, е издаден от К. Е. Захарие фон Лингентал (1837) и преиздаден от Й и П. Зепос (Zepos, 1962, р. 109–227). На руски език части от *Прохирона* са преведени от М. Бенемански във втория том на изследването му, което и до днес е най-пълното за съдбата на паметника на славянска почва (Бенеманский 1906; 1917). Полезен е английският превод на Е. Х. Фрешфийлд (1928), който макар и критикуван, заслужава внимание поради директната работа с гръцкия текст по изданието на фон Лингентал и множеството пояснителни бележки. Говорейки за проучването на *Прохирона* в България, не може да не се върнем към зората на самостоятелната правна терминология на роден език и направения от П. Оджакوف „волен и пояснителен превод“, който включва извадки от *Градския закон* според компилацията *Книги законные* и на много места е не просто превод, а тълкуване на правни понятия, обогатено от лични убеждения и морални нагласи на автора (Оджакوف, 1892, с. 15–29). Сред последните разработки в българската правна наука трябва да се посочи преводът на К. Паев на Предисловието към *Прохирона* (Паев, 2013, с. 67–68; на руски в Бенеманский, 1917, с. 457–460; на немски в Schminck, 1986, р. 55–62), което при славянската рецепция на паметника остава изолирано от писменото разпространение на цялостния текст.

¹ На проблемите с датиранието на този паметник в оригиналната гръцка традиция на текста са посветени редица трудове. В резюме те се свеждат до новата датировка на А. Шминк през 907 г., която е възможно най-късната до момента, докато Т. Ван Бохове реабилитира традиционното датирание между 870–879; понякога 872 се сочи за точната година (Schminck, 1986, pp. 55–107; Van Bochove, 1996, pp. 33–34).

И така, пред изследователя е ценен паметник на преводната юридическа култура на Славянското средновековие. Българско издание на и изследване върху славянския текст на *Прохирона* все още няма, така както, оказва се, той никога не е превеждан цялостно на съвременен български език за нуждите на българската филологическа или правна наука. Със запълването на тази празнота съм се заела в проекта *Езикови ресурси от оригинални и преводни произведения на Българското средновековие*, разработван в Института за български език. Целта ми е да се издаде наборно оригиналният старославянски превод по най-стария известен препис в *ИК* от 1262 г.; да се направи негова адаптация на новобългарски език и да се обособи глосар на най-важните термини. По този начин на *Прохирона* ще се гледа като на ресурс за филолози и юристи, т.е. на обработен текст с прилежащ апарат. Сега ще се спра на някои конкретни филологически аспекти от работата.

1. Заглавието. Изборът на основен източник, по който се прави преводът на новобългарски език, е от основна методическа важност. Моята разработка се опира на преписа на *Прохирона* в *ИК* не само защото е най-ранният запазен славянски, но и за да се проследи начинът на рецепция на византийския свод сред славяните. Този избор е оправдан и от важноста на самата кормчая. *ИК* се появява в манастира „Св. Архангел Михаил“ в Иловица на Которския залив – средище на Зетската митрополия, и се датира съвсем точно (1262<6770) според оставената от ръката на многогрешния Богдан преписваческа бележка на л. 398, която засвидетелства и името на поръчителя, зетския митрополит Неофит. Ръкописът е първото запазено материално свидетелство, което документира състава на така наречената *Южнославянска кормчая с тълкования* или *Кормчаята от трета редакция с тълкования* (още Номоканон на св. Сава Сръбски, Светисавско законоправило). Кормчаята е ново явление за преводната юридическа книжнина. Според най-разпространеното мнение в славистиката тя възниква около 1219–1220 г. във връзка с учредяването на самостоятелна сръбска архиепископия и поради необходимостта от нов юридически компендиум за Славянския юг, съобразен с променените исторически условия. Сред текстовите ѝ особености и съдържателни специфики се нарежда поместването на много повече текстове на светската юрисдикция в сравнение с предходните славянски номоканони. Важноста на *ИК* се състои в това, че тя възниква относително скоро след незапазения славянски преводен архетип от 1219–1220 г. и че вероятно от нея или от много близък до нея антиграф водят началото си цяла група преписи на Балканите и в Русия. Този извод изцяло се отнася до присъствието на *Прохирона* в *ИК*. Първоначалните наблюдения доказват, че неговият текст е устойчив в по-късните славянски преписи. Ето какво заглавие, при това за пръв път на славянски, ни засвидетелства паметникът: в началото *Законъ градскаго главы различни въ четырёхъ десетехъ гранехъ. ѿ нихъ же двадесете осмага в поставлени ѿппъ и презвутерь юсть* (*ИК*, л. 267б); край *Кон’чаше се съ вѣмъ граны градскаго закона. числомъ четыредесете* (*ИК*, л. 327б). В съвременен превод то звучи така: *Различни глави на Градския закон в 40 титула*, т. е. съдържа идеята за цялостен, изчерпващ състав на *Прохирона*. Това обстоятелство е от особена важност, защото Славянското средновековие преди *ИК* познава само отделни ексцерпти от този паметник, но не и цялостен превод (в *Номоканон* от 14 титула без тълкования, преведен в Преслав в началото на X век, са налице само титул VII за забранените бракове, части от XXIV и пълният XXVIII с казуси за клира и висшата църковна власт). Още в заглавието в субординация на общо към частно се поставят термините *гранъ* (титул) – глава. Всеки от общо 40-те титула е разделен на различен брой параграфи (глави, казуси). Втори важен извод от заглавието е, че то не калкира най-популярните гръцки названия на *Прохирона* – *Πρόχειρος νόμος* или *ἐγχειρίδιον, ἐγχειρίδιος νόμος*; наричат го още наричат „втора еклога“, буквален превод от *δευτέρα ἐκλογή*, т. е. избран, подборен свод, следходен на *Еклогата*. Доколкото названието винаги е тип идентификация с оценъчна и когнитивна стойност, може да се приеме, че паметникът е бил назван така, за да се подчертае принадлежността му към официалните закони на византийската централна власт. Смятам, че именно названието *Градски закон*² следва да се наложи при бъдещо издание, защото именно то отразява спецификата в славянската рецепция на текста.

² К. Паев (2013) превежда заглавието дословно от гръцкия източник като *Наръчник на Закона*, но такова оглавление Славянското средновековие не познава. Именуването обаче не е изключение. В *Книга на*

2. Тематичното разнообразие и профилираната лексика. Прието е да се обобщава, че *Прохирионът* е посветен основно на проблеми на гражданското, семейното, наследственото и наказателното право. Юридическият компендиум наистина е безпрецедентно богат в тази материя спрямо всичко, с което славянската преводна книжнина разполага преди него. Така на брака, развода и подялбата на имуществото са посветени първите 15 титула; целият 39-и е посветен на наказанията и т. н. Но в правната материя се открояват и допълнителни, условно казано „скрити“ тематични полета, които изобилстват от специфична лексика и свидетелстват за социални взаимоотношения. При превода им изследователят трябва да вземе предвид терминологичната специфика на всяка отделна област. Много подходящ пример е 38-и титул, който засяга темата за градското благоустройство, строителството на нови и поддържането на стари жилища, правата и задълженията на съседите. Подобна правна материя не е уреждана в нито един предходен юридически паметник. Тематичното разнообразие на *Прохириона* е причината във всеки от титулите да се въвежда специализирана лексика, отчасти обща при третиране на темата в цели текстови блокове, отчасти съвсем специфична, ако самата правна материя не е доминираща. В такъв случай би следвало да се спазват няколко основни принципа на превод:

– Тъй като текстът принадлежи към официалния административно-делови стил, изглежда оправдано старата лексика да бъде предадена с максимално адекватни и актуални еквиваленти, които да отразяват точно назоваваното понятие в съвременния правен език. Възниква обаче въпросът колко модерен би следвало да е преводът и имат ли място в него международни термини с чужд произход?

– Да се спазва принципът за максимално точно открояване само на контекстовото значение на определена лексема;

– Да се намери баланс между верността към оригинала и желанието да се запази част от колорита на стария текст, от една страна, и свободния превод с цел яснота и по-лесно осмисляне, от друга.

За илюстрация на преводаческата работа с така наречените „скрити тематични полета“ ще приложим експериментален превод на няколко казуса, които косвено свидетелстват за морското право. В 17.6–8³ морската тема присъства като част от проблематиката на целия титул за отдаването под наем и наемането:

ѐ. Аще крѣмьчунн не могатъ выннѣти въ пристанище. прѣложитъ брѣмена въ корабль твои. и нстопнѣтъ се твои корабль. повнннѣнъ естъ прѣвыи крѣмьчунн. аще безъ воле гнн брѣмена прѣложнлѣ боудѣтъ. нлн не въ врѣме. нлн въ оутѣль корабль. аще же не небрѣженнѣемъ створн се. неповнннѣнъ естъ. *Ако капитанът на кораб не е в състояние да акостира на пристанището и прехвърли товара на твоя кораб и твоят кораб потъне, виновен е първият капитан, ако е извършил прехвърлянето без волята на наемателя или ненавреме, или на ненадежден кораб; ако е извършил прехвърлянето, без да прояви небрежност, не е виновен.*

ѓ. Аще корабль нстопнѣтъ се: понеже не не нмѣше (sic!) правнѣтелѣ. повнннѣнъ естъ соущннмъ въ кораблн крѣмьчунн. *Ако корабът потъне, понеже не е имало кормчия да го управлява, виновен е капитанът на кораба.*

н. Кораблю нстопнвшоу се. крѣмьчунн ѿдаѣтѣ нанмы. еже възетъ на прѣждѣню потрѣбоу. како не прѣвезѣ ндѣже хотѣхочу. *Ако кораб потъне, капитанът връща предплатеното за товара, защото не го е доставил до определеното място.*

В тематичната група може да открием следните лексикални единици, нормализирани в основна форма на старобългарски и с паралелни еквиваленти на гръцки и английски според цитираните източници (Zepos, 1962, p. 159–160; Freshfield, 1928, p. 97–98):

Брѣма, φορτίον, cargo – *товар*;

Господарь, δεσπότης, freighter – *наемател на товарен кораб; собственик на товара*;

епарха има позоваване на *Наръчния закон* (Ангелов, Тивчев, 1970, с. 104). Самият М. Бенемански, макар и рядко, също нарича *Прохириона* *мануалник* (Бенеманский, 1917, с. 358).

³ При номериране първата цифра указва титула, а втората параграфа, казуса, главата, вътрешното подразделение на титулите.

Κρῦμчи, ναύκληρος, captain – капитан;

Наимъ, ναῦλον, the prepaid freight – навло; плащане за правото за наемане на кораб и за превоза на товар; фрахт;

Правителъ, κυβερνήτης, pilot – кормчия, управляващият руля; К. Паев и С. Георгиева също превеждат тази длъжност с ‘кормчия’ според 2-а глава на византийския Морски закон, където това е следващата важна фигура след капитана (Паев, Георгиева, 2015, с. 48; Zepos, 1962, р. 95).

Прѣложити, μεταγω, transship – прехвърлям стока от един на друг кораб.

Вижда се, че познати лексеми от старобългарския речников фонд придобиват особена терминологична окраска, когато са употребени в контекста на специфична юридическа сфера. При това старият славянски текст също развива адекватни тълкувателни елементи, защото основната му цел едва ли е била различна от съвременната: текстът да звучи разбираемо. Така например едно от условията за вина на капитана при трансфер на стоки е да прехвърли стоката на *неподходящ, ненадежден* кораб, както трябва да се преведе гръцкото прилагателно ἀνεπιτηδειότης (LS, 1996, р. 134). Е. Фрешфийлд използва на това място unseaworthy ‘негоден за плаване’, а в *ИК* оутълъ корабль възхожда към рядкото прилагателно в старобългарски жтълъ ‘пробит, продупчен’, вж. още жтълма, жтълзна ‘дупка, пробойна’, първоначално значение от прасл. *otьlь ‘бездънен’ (Фасмер, 1985, с.175; СтБР, 2009, с. 1288).

„Морската“ тема не е доминираща за *Прохирона*, но затова пък *морето* е ключова дума в различни тематични полета. Един от казусите е станал много популярен в интерпретациите на самия правен паметник, тъй като е поместен в обобщаващия 39-и титул за наказанията. 39.38 забранява чужденци да бъдат посветени в уменията да строят кораби под страх от смъртно наказание, и по този начин извежда корабоплаването в ранга на държавна политика за защита и контрол върху военната мощ на Византийската империя: *лн. Нже оунтъ варвары корабле стронтн. главнѣн моуцѣ повннѣнъ естъ. Който учи чужденци да строят кораби, подлежи на смъртно наказание.* От друга страна, в редица конкретни разпоредби от титул 38-и за градското благоустройство морето е органично вплетено в градската материална среда и култура; то е ценност и благодат, а гледката към него е изконно право на всеки жител на Константинопол без право на отнемане. Морето е фактор, участващ в общия принцип на градската планировка, а именно – да се спазва разстоянието от 12 стъпки между домовете и по никакъв начин да не бъде отнемана гледката нито към него, нито към природата и центъра на Константинопол. В *Прохирона* морето и градът Константинопол са в органично единство. В паметника е въведена реалитата *стъпка*, основна мерителна единица на нормите за жилищното строителство, с която се измерва разстоянието между съседни домове (стопа, лóδας – Наким, 2014, с. 35; Алферова, 1973, с. 197–198). При съвременен превод тя трябва да бъде тълкувана като реалитата, т. е. енциклопедично понятие, което няма пряко съответствие в съвременната лексика.

С приведените примери се изчерпва присъствието на посоченото тематично поле под ключова дума „море“, но ако се върнем към 17-и титул за наемането, ще установим, че в него са попаднали казуси с интересен състав и релевантна лексика. В лексикалните изследвания върху *ИК* те се отминават без внимание, защото нямат особена правна значимост, нито пък съдържат лексеми, които да позволят да се коментира най-често дискутираната езиковедска тема в славянския превод на *Прохирона* – тази за руското влияние върху него (Райнхард, 1983; 1985). Ето какво ни казват 17.3 и 17.10:

Г. Пастырѣ н шьвьць н бѣлен рнзы. лѣности радн н недоумѣннѣ. повннѣнн соутѣ соудоу.

Г. Аще мышьмн нѣздено бодеть даное бѣантн ѣан гладнтн. повннѣнъ естъ бѣанлѣннкъ. н аще н въ невѣдѣнн. нного вещь другоуоу вѣдасѣ. Казусите извеждат следните правни субекти:

Бѣлильникъ, вѣлаи рнзы, квафеуѣ, peltet – *белильник, тепавичар, валявичар; който избелва, почиства текстил, кожи и др.* Според Лидъл-Скот (LS, 1996, р. 964) квафеуѣ, гвафеуѣ е ‘fuller, cloth-carder or dresser’. Лексемата е библейска (Мал. 3: 2 и Мк. 9: 3) и се превежда като *тепавичар, белильник* (Библия, 1982, с. 1244); в онлайн превода на Библията на български – *белач*; Е. Bullinger (1999, р. 312) обяснява гвафеуѣ по същия начин с добавката за растението гвафос, dipsacus fullonum, prickly teasel; в българската традиция растението се нарича *лугачка, чешлика*,

синя лугачка, сукнарска чешлика и е използвано при избелване и кардиране (разчесване или разрошване) на плат (Канисков, 2015, с. 216).

Пастъръ, ποιμήν, shepherd – *пастир, овчар*;

Швьць, ράπτης, stitcher – *шивач, обуцар*;

Посочените лексеми за правни субекти са професионални названия. Тяхното присъствие се оправдава с факта, че в 17-и титул на *Прохирона* са намерили място търговски, производствени отношения и аспекти на облигационното право. Според М. Бенемански именно съдружието в преносен смисъл е „една от най-тънките фигури на правото“ (Бенемански, 1917, с. 120) Известно е, че по време на промулгацията на *Прохирона* в Константинопол вече са съществували търговско-промишлени корпорации и сдружения; 22 от тях са описани в *Книга на епарха* от края на IX век, а сред тях на сдруженията на търговци на тъкани или на занаятчии, обработващи тъкани, особено коприна и лен, е обърнато особено внимание (Ангелов, Тивчев, 1970, с. 104–125). Занаятчията, работникът бълмилникъ, бълми ριζы попада в тази среда. Нещо повече, 17.10 в славянски превод въвежда повече лексеми, отколкото са налични в гръцкия текст, сравни: ἐὰν μούβρωτον γένηται τὸ δοθὲν τῷ κναφεῖ, ἐνέχεται, καὶ ἐὰν ἐτέρῳ τοῦ ἐτέρου παράσχη, κὰν ἐν ἀγνοίᾳ// if pelts are gnawed by mice, the peltier shall be responsible. Отсъстват глаголите бълмити, гладити, които се отнасят към дейностите *почистване, избелване, гладене, степване*. В случая при превода може би е уместно да се запази лексемата *белилник*, тъй като синонимът от причастие и субстантив бълми ριζы ясно насочва към лице, което отговаря за почистването и избелването на дрехи, независимо от, така да се каже, производствения процес, който е използван за тази цел (Miklosich, 1977, р. 53 дава вариант бълмийи като име на лице и аналогично на гръцки веществото бълечь, с което се избелва; в съвременни български диалекти сродни думи според ДА⁴ са *белянка* – означава ‘избелване на платно на река или чешма; камъните на реката, където се бели платното; самото белене на платно’; *белачка* ‘жена, която бели платно’).

3. Устойчива терминологична лексика и редки думи. За да бъде разбрана правилно вътрешната мотивация за обема и характера на лексиката и терминологията в *Прохирона*, трябва да бъдат припомнени няколко факта, които разкриват принципите на правната номинация. На първо място, в своето Предисловие паметникът издига Юстиниановото законодателство в ценностен еталон, а това означава, че ще се бори с термини на римското право, утвърдени във византийската юриспруденция. И все пак, както основателно отбелязва Й. Палич (Pahlitzsch, 2007), 300 години след Юстиниан неизбежно е настъпвала адаптация на терминологията, а и „наръчникът“ е трябвало да обслужва студенти юристи и практикуващи съдии в конкретната им практика. От друга страна, оправдават се очакванията за частично терминологично припокриване между *Прохирона* и *Еклогата*, независимо от декларациите за разграничаване от *Еклогата* на иконоборците (717–741), понеже тя е „извращение на добрите законоположения от предишни времена“. Двата паметника са ярки представители на светското, имперското законодателство, и остават свързани в този аспект. И на трето място, ако приемем, както сочат материалните свидетели, че пълният славянски превод на *Прохирона* за пръв път се появява в *Южнославянската кормчая* с тълкования, принципите на превод на цялото би следвало да са валидни за една негова част. Специфичният културен контекст за превода на *Южнославянската кормчая* с тълкования е изяснен в паратекста на л. л. 396а в *ИК*. В него се дава един вид „идейна програма“ защо е бил необходим този нов превод: книгата *Номоканон* досега е била помрачавана от облаците на елинския език и точно новият превод с тълкования на *наш славянски език* е призван да даде яснота, просвещение за разума и избавление от греховете. Следователно преводът дава заявка, че ще се разчита на собствената книжовна норма в областта на лексиката и терминологията. Като цяло изследванията върху славянски преводи на византийски и много по-рядко на латински юридически паметници доказват процеса на ранна славянизация на юридическия език (Живов, 2002, 189–191). Ще проверим тези съждения посредством избрани примери от разделите за годеча, брака и зестрата в първите 15 титула. *Прохиронът* засвидетелства:

⁴ ДА – Архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език.

а) лица, встъпващи в годеж и брак, и техни характеристики: дѣвица, κόρη; дѣвица сирота, ὄρφανός; жена, γυναῖκα, и в значение на съпруга, γαμέτη; мъж, ἀνὴρ, и в значение на *съпруг*, γαμέτης; обрѣчиви, ὁ μνηστευόμενος, обрѣчъникъ, μνηστήρ ‘годеник, жених, кандидат за женитба’; обрѣчъница, μνηστή ‘годеница, невеста’; самовластѣнь, съврѣшенъ чловѣкъ, αὐτεξούσιος ‘пълнолетен, пълноправен’; юноша, ἄρρεν.

Първата номинативна тенденция е назоваването чрез отделни субстантиви или еднокоренни причастия. Това е основен начин за създаване на правно понятие, при което в ролята на термин често влиза лексема с неутрално значение от общата речникова система. Такъв е случаят с употребата на жена, мъж вместо сѣпрѣгъ, сѣпрѣга. Активизирането на сегашни деятелни причастия за назоваване на правен субект също е позната практика и съвпада със същия процес в старобългарската богослужбна книжнина. Той трябва да се отдаде на влиянието на гръцкия източник. Втората открояваща се тенденция е употребата на описателни номинативни единици (така наречените аналитически дескрипции), които обхващат различни съчетания с ключова дума носител на основния семантичен признак. Съчетания се създават най-често чрез приложение или добавяне на причастие или прилагателно до получаване на адекватен израз, който придава допълнителен признак на съществителното. Чрез прилагане се образува самостоятелният правен субект дѣвица сирота. Към думата жена, която се използва с най-висока честота като обобщаващо понятие за правен субект от ж. род, може да се прибавят квалификатори: законньнаа жена, оглаголаа жена (от оглаголати, κατηγορέω ‘обвинявам’), чьстнѣиши жена; към деца законньнаа, приснаа дѣти (γυέσιος ‘пълноправен, законен’ в 4.25), бѣсноуѣщаа са (с ментално заболяване, попадащи под специална регламентация за брак от светските власти 1.13); към термина лице ‘субект, лице’ оумръшеѣ лице 2.1 и др. В някои случаи няма симетрия при превода между антонимни номинанти. Така за правното понятие *пълнолетен*, αὐτεξούσιος, са налице самовластѣнь, съврѣшенъ чловѣкъ, но гр. ὑπεξούσιος *непълнолетен* се превежда само описателно – соушеѣ подѣ властнѣю 1.5; подѣ властнѣю ωϋεῖν 4.24, подѣ властнѣю ρодитель 1.13 и др. Въпросът за пълнолетието е решен въз основа на предходните законови принципи и ромейски традиции. Затова в славянския превод се подчертава, че законният брак при гърците (ῥωμαῖοι) се сключва при навършване на 14 години за момчето и 12 за момичето (4.2). Не липсват и редки колокации. В рамките на разгърнатите описателни единици заслужава да се отбележат следните две: пѣбаѣт же оубо юношамъ въ наоушнѣю бытн. дѣѣдам же прнѣтнам бракоу. Те отново уреждат въпроса с възрастта за пълнолетие. Извличат се от 4.2 и са важна юридическа диспозиция. Докато дѣѣдам же прнѣтнам бракоу няма точно гръцко съответствие, но чрез две архаични граматически конструкции на дателен самостоятелен и втори безпредложен дателен въвежда понятието „годна за брак“, по отношение на юношата възрастта се описва чрез външния физически признак на жсица ‘мъх, окосмяване на младеж по брадичката и над устната’, ἐφήβους εἶναι. Понятието от античността *ефеб, младеж в полова зрялост* в славянския текст е заменено с описателен израз с отгѣньк на разговорната реч (до днес диалектно *наусница* ‘първи мустаци, мъхест мустак на момче’ – ДА).

б) лица гаранти: приставъникъ, ἐλίτροπος ‘настойник, опекун’; хѣдатаи, ὁ μέσος ‘посредник при уреждане на брак’; хранитель, κούρατορ ‘надзирател, опекун, настойник’. Представители на църковната и светската власт, които отсъждат като арбитри при съдебни спорове, са *градоначалникът, епархът на града* ἐπαρχъ, ἑπαρχος τῆς πόλεως; *владетелят, местният управител* властѣль, ἄρχων, и *епископът* ἐπίσκοπος. Прави впечатление, че титлата ἐπαρχъ изрично се употребява за разрешаване на спорни казуси в Константинопол, а властѣль за други области и населени места. В редица случаи извън общите норми на тях се делегират поголеми права за уреждане на годеж и брак, отколкото на родителите дори при пълнолетни деца. Такива са браковете при ментално заболяване на кандидата за женитба или ако той, макар и християнин, е от еретическо семейство. Тогава именно представителите на институциите гарантират същите права на зестра и наследство. В редки случаи се намесва самият владетел, в

превода царь, βασιλεύς, на когото е дадено правомощието да отхвърли настойничеството и да разпореди еднолично управление на имуществото на лицата.

в) Извън групата правни субекти и имена на лица, която очаквано е силно развита, ще приведа за пример превода само на две лексемни гнезда. Първото е организирано около глагола съвѣщавати, съвѣщати (сѣ), συναίνεω, σύμφωνέω, съответно съвѣщаниѣ, с много висока честота на употреба. Още първите казуси на *Прохирина* разписват точните договорни параметри на годежа и възможността за уреждането му и в неписмена, и в писмена форма. По-нататък се регламентира брачният съюз, а същата лексема е поставена в оглавлението на титул 4-и: γρῆν. Δ. ὡ οὐσταβѣ свѣщаниѣ брѣ, περὶ ὄρου καὶ διαθέσεως γάμου. Еднокоренното гнездо със синонимите съглашати, съглашениѣ и аналогични гръцки кореспонденти се открива в *Ефремовската кормчая* (Максимович, 2010, с. 477). Термините са разпространени в *Еклогата* (Щапов, 2011, особено началните титули, с. 63–71). Доминиращото контекстово значение позволява в новобългарския превод да има избор между ‘договарям, уговарям, уреждам’, съответно ‘съглашение, съгласие, договор’ и т. н.

Втората лексема с традиционен характер е вѣно 1.14; 3.1 и др., която влиза в богати словосъчетания; написаниѣ вѣна 4.14; вѣнѣшноѣ вѣно 5.5; ѹцѣнено, нецѣнено вѣно 8.1; ѿ вѣновѣнаго нмѣнна коупленаѣ. всѣ вѣновѣнаѣ соутъ 8.7; писано бѣ въ сложенни вѣна 8.11 и др. Стои на мястото на гр. προίξ ‘прикя, зестра, дарове’. В *Ефремовската кормчая* тази лексема изобщо отсъства и навсякъде съответник на προίξ е даръ, но в *Еклогата* терминът е добре развит със специализиране на поредица термини (според традиционното мнение мъжът дава *предбрачни дарове*, а жената – *вено*; внесено от жената в *Еклогата* се нарича още *пристройка* ‘приданое’ (Щапов, 2011, с. 19, с. 69). При превода на *Прохирина* би могло лексемата *вено* да се запази или замени с по-популярното *зестра*, но задължително трябва да се открие разликата между *веното* и *предбрачния дар*, която прави и самият законотворец, сравни например забраната посредникът в уреждането на брака да вземе повече от два десетъке чѣстн ѿ вѣна нан ѿ прѣжѣбрачѣнаго дара (3.4). Още П. Оджакков уточнява: „преждебрачите дарове са имотно или парично обезпечение, което младоженецът дава и определя срещу зестрата, прикята, която булката (невестата) принася на мъжа си при бракосъчетанието...“ (Оджакков, 1892, с. 25–26).

г) Редки термини. Особено подходящи примери в тази група засвидетелства роднинската терминология. Някои славянски термини за родството преди *Прохирина* не са били наложени чрез нормативен юридически текст, доколкото предишните кормчии не съдържат толкова пълен разпис на степените на кръвното родство и сватовството. Ето защо е било необходимо някои съществуващи и вероятно обикновени лексеми да бъдат дефинирани като ясни семасиологични единици, тъй като в контекстова среда те стават термини.

Пращуръ: 7.1: нѣсть ли внукъ втораго ми степене. такоже по семь ѿ правнуцѣ и ѿ пращурѣ / ὁ ἑγγονός ἐστὶ δευτέρου βαθμοῦ. τὸ αὐτὸ καὶ ἐφεξῆς ἐπὶ προεγγόνου καὶ ἀλεκτόνου, следователно пращуръ съответства на ἀλεκτόνος ‘пра-правнук’, от праславянски *praskjŋŕь. Анализът на Й. Райнхарт и позоваванията му на библиографията преди него го карат да приеме тази лексема за безспорен русизъм (Райнхарт, 1983, с. 43). Динамично развиващите се съвременни изследвания върху българската роднинска терминология както в Общославянския диалектен атлас, така и в нови енциклопедични речници на българската роднинска терминология показват, че тя наистина не е засвидетелствана (Холиолчев и др., 2012). Лексемата може да се третира като проява на типичната за роднинската терминология енантисемия, т. е. развиват се две противоположни значения. В съвременния руски език пращуръ означава *прародител*, *пра-прадядо*, но без никакво съмнение контекстовото значение в *Прохирина* е противоположното – *пра-правнук*. Прави впечатление също така смяната на корена: *правнук* се извежда от *внук*, но значението *пра-правнук* препраща към *пращур* и би могло да се приеме за белег на старинност.

Падъщерица: в 39.69 се изброява поредица от забрани за кръвосмесителни връзки: аще ѿцѣ съ женою снѣ своего. нан снѣ съ женою ѿцѣ своего. рекше мащехою. нан ѿцѣ с падъщерицею. нан братъ съ женою брата своего. нан стрѣн съ сестрѣною. нан сестрѣнѣ съ теткою. нан съ двѣма

сестринства. или с матерно уоужѣю н съ дъщерню іенѣ. Оригиналният термин от текста падъщерица превежда гр. προύβνη ‘доведена дъщеря на своя пастрок, наречен отчимъ; дъщеря от предишен брак на съпругата му; заварена дъщеря’. По примера в *Книги законные* П. Оджакков превежда този пасаж с „пастрок с доведеницата си“ (Оджакков, 1892, с. 22). Не може да се съгласим с категоричното твърдение на Райнхарт, че падъщерица е заимствано от източнославянските езици, и то не само поради типичния старобългарски рефлекс на група *kt > шт по I палатализация (в руските речници тя винаги е с руски произносителен рефлекс *падщерица*; впрочем и лексемата мащѣха в 39.69 е със старобългарски рефлекс на *tj въпреки прояви на русификация на тази дума в ранни руски юридически преписи). Втори аргумент са многобройните свидетелства на българските диалекти, запазили значението на *пащерка* и *пасторка*, *пастрок* като термини за псевдорodство, неистинска, съподчинена или по-ниска степен на родство, означено чрез префикса *па-*. *Падщерица*, *пащерка* е типично название за говорите около Охрид, Битоля, Дебър, българските моравски говори и др., така както *пастрок*, *пасторка* се срещат из цялата българска говорна територия (Холиолчев и др., 2012, с. 464–465, с. 451, с. 463).

В заключение може да обобщим, че преводът на новобългарски на *Прохирона* не е лесна задача, но тя би била толкова по-успешна, колкото по-органично обхваща данните на стария славянски текст и ги поставя в мрежова зависимост от: езика на гръцкия оригинал; езика на сходни средновековни славянски паметници, на първо място *Еклогата*; преводите на съвременни езици; енциклопедичните речници на римското и римо-византийското право, палеославистичните речници. „Юридическият свят“ и „езиковият свят“, ако си послужим метафорично с названията на две съвременни списания, винаги са били и трябва да останат интердисциплинарно свързани.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Алферова, Г. В. (1973)** Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Её влияние на художественный облик и планировку русских городов. // *Византийский временник*, т. 35, с. 195–220. (Alferova, G. V. Kormchaya Book as Old Russian Law's Most Precious Source for Urban Planning. Its Influence upon the Artistic Outlook and Design of the Russian Towns. // *Vizantiyskiy vremennik*, t. 35, s. 195–220.)
- Ангелов, Д., Тивчев, П. (1970)** Подбрани извори за историята на Византия. София: Наука и изкуство, 397 с. (Angelov, D., Tivchev, P. Podbrani izvori za istoriyata na Vizantiya. Sofia: Nauka i izkustvo, 397 s.)
- Бенеманский, М. (1906)** ‘Ο Πρόχειρος νόμος императора Василия Македонянина. Сергиев Посад, 443 с. (Benemanskiy, M. ‘Ο Πρόχειρος νόμος imperatora Vasiliya Makedonyanina. Sergiyev Posad, 443 s.)
- Бенеманский, М. (1917)** Закон градский. Значение его в русском праве. Москва, 467 с. (Benemanskiy, M. Zakon gradskiy. Znachenije yego v russkom prave. Moskva, 467 s.)
- Библия (1982)** Библия, сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. София: Св. Синод на Българската църква, 1511 с. (Bibliya, sirech Knigite na Svechtenoto pisanie na Vehtiya I Noviya Zavet. Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva, 1511 s.)
- Библия на Българското библейско дружество онлайн** Bibliya na Balgarskoto bibleysko druzestvo onlayn (07.08.2018). <<http://bulgarian.bible/scripture>>
- Благоев, Н. П. (1932)** Еклога. София: Печатница Гутенберг, 240 с. (Blagoev, N. P. Ekloga. Sofia: Pechatnitsa Gutenberg, 240 s.)
- Живов, В. (2002)** Разискания в области истории и предистории русской культуры. Москва: Языки православной культуры, 754 с. (Zhivov, V. Raziskaniya v oblasti istorii i predistorii russkoy kultury. Moskva: Yazyki pravoslavnoy kultury, 754 s.)
- Канисков, В. (2015)** Съкровищница на българската народна медицина. Т. 3. Ботанически речник – основи. София: Изток – Запад, 880 с. (Kaniskov, V. Sakrovishtata

- na balgarskata narodna meditsina. T. 3. Botanicheski rechnik–osnovi. Sofia: Iztok – Zapad, 880 s.)
- Костова, М., Новкиришка-Стоянова, М., Пиперков, Т. (2009)** Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. София: Сиби, 191 с. (*Kostova, M., Novkirishka-Stoyanova, M., Piperkov, T. Sapostavka na Moysseeviya zakon i rimskite zakoni. Collatio legum Mosaicarum et Romanarum. Sofia: Sibi, 191 s.*)
- Липшиц, Е. Э. (1965)** Эклога: Византийский законодательный свод VIII века. Москва: Издательство "Наука", 228 с. (*Lipshits, E. E. Ekloga: Vizantiyskiy zakonodatel'nyy svod VIII veka. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka", 228 s.*)
- Максимович, К. А. (2010)** Византийская сингама 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau–Gesellschaft E. V, 584 с. (*Maksimovich, K. A. Vizantiyskaya singama 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode. Slavyano-grecheskiy, grechesko-slavyanskiy i obratnyy (slavyanskiy) slovoukazateli. T. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau–Gesellschaft E. V, 584 s.*)
- Оджаков, П. (1892)** Старобългарски закони. Велико Търново, 128 с. (*Odzhakov, P. Starobalgarski zakoni. Veliko Tarnovo, 128 s.*)
- Паев, К. (2013)** Византийски правни паметници от Македонската династия (867–1056). // *Studia Iuridico-Historica*, 2 (2), s. 66–91. (*Paev, K. Byzantine Legal Collections from the Time of the Macedonian Dynasty (867–1056). // Studia Iuridico-Historica*, 2 (2), s. 66–91.)
- Паев, К, Георгиева, С. (2013)** Византийският морски закон. // *Studia Iuridica-Historica*, 2 (2), s. 44–65. (*Paev, K., S. Georgieva. The Byzantine Law of the Sea. // Studia Iuridica-Historica*, 2 (2), s. 44–65.)
- Петровић, М. (1991)** Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 г. Горњи Милановац: Дечје новине, 800 с. (*Petrović, M. Zakonopravilo ili Nomokanon svetoga Save. Ilovički prepis 1262 g. Gornji Milanovac: Dečje novine, 800 s.*)
- Райнхарт, Й. (1983)** Восточнославянское влияние в древнеславянской Кормчей. Венские доклады к IX международному съезду славистов в Киеве. Institut für slawistik. Отдельный оттиск. Wien. (*Raynkhart, J. Vostochnoslavjanskoye vliyaniye v drevneslavyanskoj Kormchey. Venskiye doklady k IX mezhdunarodnomu s"yezdu slavistov v Kiyeye. Institut für slawistik. Otdel'nyy ottisk. Wien.*)
- Райнхарт, Й. (1985)** Лексички слојеви у Светосавској Крмчији. // *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*. Београд, 14 (1), с. 67–78. (*Raynkhart, J. Lexical Layers in Svetosavska Krmchiya. // Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Referati i saopštenja. Beograd, 14 (1), s. 67–78.*)
- СтБР (1999, 2009)** Старобългарски речник. Т. 1. А–Н; Т. 2. 0–У. София: Валентин Траянов. (*Starobalgarski rechnik. T. 1. A–N; T. 2. 0–U. Sofia: Valentin Trayanov.*)
- Фасмер, М. (1986–1987)** Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. Москва. (*Fasmer, M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka. T. 1–4. Moskva.*)
- Холиолчев, Хр., Младенова, М., Радева, Л. (2012)** Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. София: Изток-Запад, 776 с. (*Holiolchev, Hr., Mladenova, M., Radeva, L. Balgarska semejno-rodova leksika. Entsiklopedichen rechnik. Sofia: Iztok–Zapad, 776 s.*)
- Цанкова-Петкова, Г., П. Тивчев (1960)** Земеделски закон. – В: Извори за българската история. Т. 6. Гръцки извори за българската история. Т. 3. София: Издание на БАН, с. 208–220. (*Tsankova-Petkova, G., Tivchev, P. Farmer's Law. – In: Izvori za balgarskata istoriya. T.6. Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. 3. Sofia: Izdanie na BAN, s. 208–220*)
- Щапов, Я. Н. (1977)** Прохирон в восточнославянской письменности. // *Византийский временник*, (38), с. 48–58. (*Shchapov, Y. N. Prokhiron in the Eastern Slavonic literacy. // Vizantiyskiy vremennik*, (38), s. 48–58.)
- Щапов, Я. (2011)** Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. СПб.: Изд. Олега Абышко, 237 с. (*Shchapov, Ya. Vizantiyskaya „Ekloga zakonov“ v russkoj pis'mennoj traditsii. SPb: Izd. Olega Abyshko, 237 s.*)

- Abramović, S. (2001)** An Attempt at Introducing the Heksabiblos among the Serbs in Vojvodina in the 19th Century. – In: Ch. Papastathis (ed.) *Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists*. Thessaloniki, 10–13.12.1998. Thessaloniki, p. 165–171.
- Bullinger, E. (1999)** *A Critical Lexicon and Concordance to the English and Greek New Testament*. USA: Kregel Publications, 1040 p.
- Burgmann, L. (1983)** *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. Und Konstantinos' V.* Herausgegeben von L. Burgmann, *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*. Band. 10. Löwenklau – gesellschaft e.v. Frankfurt am Main, 299 p.
- Cartea Românească (1961)** *Cartea Românească de învățătură. The Romanian Teaching Book*. 1646. București: Academia RPR, 431 p.
- Hakim, B. S. (2014)** *Mediterranean Urbanism. Historic Urban Building Rules and Processes*. NY, London: Springer, 236 p.
- Freshfield, E. H. (1928)** *A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos*. Published by the Emperor Basil I in Constantinople between 867 and 879. Cambridge: University Press, 172 p.
- Freshfield, E. H. (1931)** *A Provincial manual of Later Roman Law. The Calabrian Procheiron*, Cambridge: Cambridge University Press, 151 p.
- LS (1996)** *A Greek-English Lexicon*. Compiled by *H. G. Liddell* and *R. Scott*. Oxford, with revised supplement. Oxford: Clarendon press.
- Miklosich, F. (1977)** *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum*. Reprint. Neudruck der ausgabe.
- Pahlitzsch, J. (2007)** *The Translation of the Byzantine Procheiros Nomos into Arabic. Techniques and Cultural Context*. // *Byzantinoslavica*, (65), p. 19–29.
- Schminck, A. (1986)** *Das Prooimion des Procheiron*. – In: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Band. 13), Frankfurt am Main, p. 55–62.
- Van Bochove, T. (1996)** *To Date and Not To Date. On the Date and Status of Byzantine Law Books*, Gröningen: Forsten, 281 p.
- Von Lingenthal, K. (1937)** *Procheiros nomos. Imperatorum Basillii, Constantini et Leonis Prochiron*. Heidelbergae: Apud J.C.B. Mohr, 368 p.
- Zepos, Io, Zepos, Pan. (1962)** *Prochiron*. – In: *Jus Graecoromanum*. Vol. 2. *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia aalen, 1962 (reprint Athen, 1931), p. 114–228.